

КРУГЛИЙ СТИЛ : КИЇВСЬКА ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНА ШКОЛА
У ВИТОКАХ, ТРАДИЦІЯХ, ПЕРСОНАЛІЯХ:
ВІД М.О. МАКСИМОВИЧА ДО НАШИХ ДНІВ

УДК 811.161

Шевченко Л.І.
(Київ, Україна)

У КОЛІ ІДЕЙ КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОЇ ШКОЛИ:
НАУКОВА СПАДЩИНА В.М. РУСАНІВСЬКОГО
(до 80-річчя від дня народження)

У статті в контексті сучасних поглядів на історію літературної мови аналізується лінгвістична концепція В.М. Русанівського. Науково інтерпретуються методологічні засади, концепції, аналізуються її зміст і функціонально-структурні характеристики, авторський термінологічний ряд, вплив концепції на розвиток українського мовознавства.

Ключові слова: історія української літературної мови, лінгвістична концепція, методологія мовознавчого аналізу, періодизація історії літературної мови, давньокіївська літературна мова, староукраїнська літературна мова, нова українська літературна мова, мовні стилі, мовні жанри.

В статье в контексте современных взглядов на историю литературного языка анализируется лингвистическая концепция В.М. Русановского. Научно интерпретируются методологические основания концепции, анализируются ее содержание и функционально-структурные характеристики, авторский терминоряд, влияние концепции на развитие украинского языковедения.

Ключевые слова: история украинского литературного языка, лингвистическая концепция, методология языковедческого анализа, периодизация истории литературного языка, древнекиевский литературный язык, новый украинский литературный язык, языковые стили, языковые жанры.

The linguistic ideas of V.M. Rusanivskiy is analysed in the article through the modern views on history of literary language. The methodological base, functional and structure characteristics of his conception, author terminological system are defined as such means that realize a great influence on the evolution of Ukrainian linguistic.

Key words: history of Ukrainian literary language, linguistic conception, methodology of linguistic analysis, periodization of Ukrainian literary language's history, Old Kyivan literary language, Old Ukrainian literary language, New Ukrainian literary language, linguistic styles, linguistic genres.

Із постаттю академіка В.М. Русанівського і світлою пам'яттю про цю непересічну людину пов'язані численні події в житті України: розробка фундаментальних концепцій

постання і розвитку літературної традиції національної мови, обґрунтування й систематизація принципів українського правопису, системний опис української граматики, аналіз фундаментальних можливостей окремих частин мови, окрема дієслова, підготовка до друку й видання пам'яток староукраїнської мови, глибока розробка славистичної проблематики – всього й не перелічити. В.М. Русанівський працював багато, плідно, в різних напрямках мовознавчого знання і з результатами, які і переконають, і захопляють.

Можна з достатньою переконаністю твердити, що В.М. Русанівський втілює характеристики українського інтелігента, властиві дослідникам Київської історико-філологічної школи: глибоку ерудицію, об'єктивність і врівноваженість у науковій полеміці, повагу до здобутків попередників і головне – розуміння спільної історичної долі всіх українців, об'єднаних національною мовою, її вищою культурною репрезентацією – літературним словом.

В.М. Русанівський працює в час розвитку в україністиці таксономічної (інвентарної, системно-структурної) парадигми, певної вичерпаності її іманентних можливостей, пояснювальної здатності та постання актуальної для модерної лінгвістики комунікативно-функціональної парадигми (якщо погодитися з класифікаційною моделлю зміни наукових парадигм у мовознавстві останніх трьох століть О. Кубрякової [1]).

Проблема В.М. Русанівського полягає в тому, що для дослідника історії літературного слова недостатніми є кожна з вищезазваних парадигм, рівно як і найбільш опрацьована і нібито самодостатня для пояснення змінних у часі процесів розвитку мови, в тому числі й літературної, генетична (історична, еволюційна) парадигма. Адже історик літературної мови об'єктивно контамінує в аналізі з методологією всіх наукових підходів, оскільки предметність його наукового пошуку визначена розвитком і трансформацією екстралінгвально зумовленої вербалізованої свідомості. Тексти як форму цієї словесно вираженої свідомості не можна ні пізнати, ні зрозуміти, якщо не пояснити системно-структурні характеристики мови та її комунікативно-функціональний потенціал.

Відтак серйозний лінгвіст, коло наукових зацікавлень якого окреслюється історією літературної мови, просто приречений бути дослідником-ерудитом. У різний час таке розуміння специфіки в названій царині філологічної науки виявили не тільки О. Потебня, П. Житецький, К. Михальчук, але й філологи, які асоціювали себе не тільки з мовознавством, як І. Франко чи, вже у 20 ст., Ю. Шевельов.

Можливо, в цьому найбільша складність. Питання історії української літературної мови не можна розв'язати тільки операційно, навіть за допомогою найбільш концептуально послідовних методологій і досконалих методик. Досить довільна, але все-таки можлива аналогія з висловом Гете із «Фауста» про «суху теорію і древо життя, що вічно зеленіє»: екстралінгвально мова зазнає такої кількості впливів, що їх досить важко врахувати, обмежившись лише знаннями про мовну систему, чи історію виникнення слова, чи комунікативні функції.

Все, що передувало постанову «Історії української літературної мови» було логічно перейденим шляхом набуття досвіду, акумуляції знань й опрацювання методик аналізу. З одного боку, історичний цикл вагомих мовознавчих праць, серед яких вже названа книга тоді молодого дослідника «Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI – XVII століть» (1959 р.), «Походження і розвиток східнослов'янських мов» (1980 р.), «Слов'янські міжмовні зв'язки і формування функці-

ональних стилів української літературної мови XVI – XVIII століття» (1978 р.), написана у співавторстві «Історія української мови» в 4 тт. (1978-1985 рр.) та ін.

З іншого боку, системно-структурний аналіз мовних одиниць і категорій, що відбилося у відомих гуманітаріям працях, таких як «Структура українського дієслова» (1971 р.), «Структура лексичної і граматичної семантики» (1988 р.), написані у співавторстві ґрунтовні «Українська грамматика» (1986 р.), «Українська мова» (1978, 1979, 1981, 1990, 1991, 1992 рр.) та ін.

Окремо виділяється в науковому доробку В.М. Русанівського проблематика загальних питань мовознавства і теорії мови, що визначає концептуальні підходи автора до складних питань мови і мислення, мови та її суспільної зумовленості: «Мова. Людина. Суспільство» (1978 р.), «Філософські питання мовознавства» (1972 р.), «Науково-технічний прогрес і мова» (1978 р.) та ін.

Дотичним до цих аспектів аналізу мовних проблем є серйозний інтерес лінгвіста до функцій мови, її мовленнєвої сутності й комунікативної перспективи, зреалізований у текстах «Дієслово – рух, дія, образ» (1977 р.), «Культура українського народу» (1994 р.), численних академічних працях, писаних одноосібно й у співавторстві, що репрезентують погляд українського академіка на актуальні мовознавчі питання.

Особливо зауважимо на багаторічній, ґрунтовній та, на переконання самого автора, надзвичайно важливій для науки та її суспільного виміру й поцінування роботі над українським правописом і лексикографічним представленням унормованої національної мови, що виявилось в головуванні у редакційних колегіях видань «Український правопис» (1960, 1990, 1993, 2002, 2005, 2007 рр.), «Довідник з української орфографії і пунктуації» (1964, 1973, 1984, 1986 рр.), «Складні питання сучасного українського правопису» (1980 р.), укладанні й редагуванні знакового для українського мовознавства 20 ст. «Словника української мови» в 11 тт., «Орфографічного словника української мови» (1975-2006 рр.) і, до останніх днів свого світлого життя, «Словника української мови» у 20 тт.

Цей зовсім неповний і досить загально систематизований перелік наукових зацікавлень, досягнень і пошуків В.М. Русанівського дає втім, як на наш погляд, уявлення про енциклопедичність й наукову ерудицію автора, які зумовили постання непересічного підручника «Історія української літературної мови» [2]. Зауважимо також, що В.М. Русанівський знав і, безумовно, враховував досвід своїх попередників, які вже створили аналогічні за проблематику підручники праці. Йдеться передусім про «Історію української літературної мови» П.Плюща, «Історію української літературної мови» І.Огієнка й «Історію нової української літературної мови» В.Чаплєнка. Не залишився поза аналізом і двотомний «Курс історії української літературної мови» за редакцією І.Білодіда як викладена системно академічна концепція розвитку культурної словесної історії народу, ґрунтовна фактологічно, хоча й не без ознак ідеологічних впливів, властивих часові, розвідка.

Проте жанр наукової праці залишає поза текстом детальну оцінку праці дослідників–попередників чи полеміку з ними. Для В.М. Русанівського принципово важливо викласти власну концепцію історії української словесної культури, водночас адаптувавши аргументацію відповідно до принципів університетської дидактики, що вочевидь ускладнює завдання.

Що ж є принципово важливим для концепції В.М. Русанівського? Насамперед окреслення сучасних методологічних засад у пізнанні онтологічної сутності мови,

її еволюційних змін, зумовлених екстра- й інтралінгвальними чинниками, літературної форми існування як особливого типу культури й можливості пізнання в синкретичній за суттю епістемі, яка враховує, як уже сказано, історико-лінгвістичний, системно-структурний і функціональний принципи пізнання явищ. Оскільки йдеться не про монографію, названі позиції заявлені прямо або в численних коментарях в усьому тексті підручника – від переднього слова «До читачів» («...жанр підручника визначає певні змістові і структурні особливості: не оминаючи складних і дискусійних питань, стосовних історії української літературної мови, вона все ж насамперед має відповідати провідному завданню: подати систематичний опис функціонального використання української і церковнослов'янської мов у їх взаємодії для потреб української культури й освіти» [2: 4-5]) – до структурної частини «Висновки» («На цьому, звичайно, історія української літературної мови не вичерпується: перед нею, незважаючи на всілякі перелони, ще довгі віки розвитку. Кожного разу, коли на ній ставили хрест і казали, що її «не було, нет и не будет», вона знову воскресала, ставала всеохопнішою і життєздатнішою» [2: 409]). І далі, у властивому авторові стилі, підсумкова аргументація висловленої тези за мовними типами і функціями – спільнослов'янської мови *vs.* старослов'янської, або церковнослов'янської та сфери її застосування щодо трьох стилів, староукраїнської літературної мови й нової української літературної мови.

Із огляду на синкретизм наукового методу В.М. Русанівського, авторська концепція виходить за межі поширеного в історичній лінгвістиці опису фактів розглядуваних у контексті детермінації мовних явищ. Вона інтерпретує нормалізаторську, комунікативну, функціонально-стилістичну і творчу діяльність мовної особистості / особистостей як об'єкт аксіологічних спостережень. Звідси заувага В.М. Русанівського про «розвиток української літературної мови на широкому тлі історичних подій і суспільної мовно-культурної ситуації за кожного конкретного часу» [2: 3]. Із цієї важливої для концепції В.М. Русанівського позиції беруть початок прокоментовані автором характеристики праці В. Чапленка як «багатої старанно зібраним матеріалом; з висновками автора, оминаючи деталі, можна погоджуватися» [2: 3]. Звідси й зауваження щодо певної недостатності праці – в обмеженому хронологічному періоді – від середини 18 ст. і до 30-х рр. 20 ст. включно.

Відповідно інші дослідження, на думку В.М. Русанівського, не дають повних відповідей на концептуально сформульовані питання: деїдеологізованого розуміння мовно-культурних процесів (підручник П. Плюща), обґрунтування початку виникнення літературної мови українського народу (у П. Плюща ця дата відноситься до 14 ст.), причин занепаду староукраїнської літературної мови й уваги до внеску в культурну історію мови письменників «підрадянської» (в термінології дослідника – *Л.Ш.*) України – все назване стосується праці П. Плюща і все це питання, розглядувані В.М. Русанівським.

Принципово важливо, й на цьому базується концепція історії української літературної мови дослідника, що В.М. Русанівський не погоджується з традиційною класифікацією літературної мови народу за формалізованим хронологічним принципом. Натомість авторська концепція спирається на нову класифікаційну модель, яка узгоджує гетерогеність принципів в аналізі мовноісторичних періодів, і отже визначає перспективу аналізу перехідних періодів, їх особливостей. У цьому контексті, як вже зазначалося, В.М. Русанівський запропонував нову періодизацію історії національної

літературної мови від початків («В Україні-Русі першою, однофункціональною мовою була старослов'янська – перша слов'янська мова, якою заговорив Бог. Це була створена за зразком старогрецької мови солунськими братами Кирилом і Мефодієм мова, сперта на південнослов'янські говірки, на поширені тут слова, а головне – на слов'янські корені, з яких кувалися нові слова, що передавали наявні в Святому Письмі складні абстрактні поняття» [2: 6]. Водночас, на об'єктивовану історично і функціонально думку автора, «... на Русі за зразком старослов'янської мови і значною мірою на її основі, але з активним використанням місцевих лексичних і граматичних елементів, виробляється діловий стиль літературної мови, або, як його ще називають, давньоруська літературна мова» [2: 6].

Зауважимо, покликання на авторитетних філологів (І. Огієнко, В. Колесов та ін.) як аргументація вихідної позиції автора є в цьому, як і в інших випадках, точною і доречною.

Жоден із виділених В.М. Русанівським періодів розвитку літературної мови не залишається фактологічно неаргументованим – у цьому і специфіка мовознавчого дослідження, й особливості підручничкового жанру, але й, наголосимо, характер ідіостилю науковця. Якщо йдеться про передісторію східнослов'янської редакції старослов'янської мови, В.М. Русанівський вважає за необхідне назвати її джерела – пам'ятки південнослов'янської редакції цієї мови, такі як Зографське Євангеліє, Сурпальський рукопис, Синайський псалтир, Хіландарські листки, Рильський листок, Македонський кириліський лист, Охридські глаголичні листки та ін.

Якщо йдеться про персоналії та їх внесок в історію літературної мови, аналізу піддаються їх творча діяльність, духовний світ, точно, хоча й досить лаконічно, світогляд, етика і, особливо, мовотворчість.

Мовна свідомість творця, який є деміургом духовної історії свого народу є надзвичайно показовим параметром у концепції В.М. Русанівського, що має активний вплив на історико-літературні підходи в сучасній лінгвістиці. Зауважимо принагідно, не послуговуючись терміном когнітологія й не апелюючи до методів цієї пріоритетної для новітнього мовознавства епістеми, В.М. Русанівський безумовно корелює з її методиками, надаючи фактам літературної історії свого народу антропологічних інтерпретацій. Як, зокрема, це відбувається в аналізі мовної особистості І. Вишенського.

Характеристики блискучого полеміста кінця 16 – 17 ст. І. Вишенського українським академіком відбивають цілісність творчої постаті: «І. Вишенський, як істинний захисник православного християнства, всі інші віровчення сприймав як ересь. Тому переклади святого письма на просту мову засуджував. Він писав: «Євангелія и Апостола в церкви на литургии простым языком не вывирочайте. По литургии же для выrozumєня людского попросту толкуйте и выкладайте» [2: 79]; «Вишенський у всьому, в тому числі і в мові, – традиціоналіст. Він добре знає церковнослов'янську мову, обстоєє її перед П. Скаргою як зняряддя істинної святості» [2: 80]; «Церковнослов'янською лексикою пересипано тексти усіх творів І. Вишенського: «Книжки» («Обличение диавола-миродержца», «Писание до кн. Василия», «Буди ж вам извѣстно, правовѣрным»)... та ін [2: 81]); «І все ж українська лексика в творах І. Вишенського переважає. Уривками в них вкрапляються суто народні вирази типу: *не минай скорогонцем, ако пустое коло вѣтрное, очима пробѣгаючи от мѣста на мѣсто вперед писаного...*» [2: 81]; «Серед іменників у творах І. Вишенського найбільше таких, що позначають різноманітні реалії: *ременем, личко,*

грошки, хата, кутык, земляця...)» [2: 82]; «Звичайно ж, знаходять відбиття народні назви природних і штучних ландшафтних явищ: *вир, гостинець, жерело, поточець / поточок* та ін.»; «Дієслова трапляються також досить рясно: *ся не почувєте, пытати, сквасити-ся, купувати, посягнет...*» [2: 82]; «Не уникає полеміст і правничої та адміністративної лексики: *войський, подкоморий, судия, каштелян, староста, воєвода, гетман...*» [2: 82]; «Як письменник І Вишенський був сміливим у поводженні з мовою. Він не зупинявся перед творенням власних слів за зразком існуючих. В його мові наявні десятки (якщо не більше) неологізмів типу *дарохитрство, шисусоругатель, детиноигралский, златолубец, сребролюбец, тонкодорогий, хлопати* «обзивати хлопом»...)» [2: 82] та ін.

Якщо додати до цього вельми показового цитатного переліку детальнішу характеристику В.М. Русанівським фразеології І. Вишенського, особливостей фонетичних, морфологічних і синтаксичних рис його творів із увагою до їх вияву в текстах попередніх століть, а отже спадковості української мови, якщо зауважити на ґрунтовному аналізі ідіостилістики І. Вишенського (науковому коментуванні питальних конструкцій, розгорнутих метафор, порівнянь та ін.) – все це свідчить про метод аргументації, який характеризує концепцію В.М. Русанівського.

Щодо мовних особливостей, проаналізованих у підручнику нашого дослідника, вони складають прекрасну, довершену мозаїку української словесної культури, в усіх тонах і напівтонах виявлену в літературних контекстах. В.М. Русанівський, безумовно, намагається заглибитися у суть питання щодо ролі особистості в історії, але оскільки предметність аналізу пов'язана з творцем слова, аналіз цей делікатний і вимагає виваженої аргументації. Коректним, і тим більш вагомим, є покликання на особливе місце в історії літературної мови тих постатей, яким із різних причин приділено несправедливо мало уваги. Як, наприклад, неокласикам чи таким складним для аналізу мовним особистостям як Б.-І. Антонич чи Ю. Клен. Йдеться і про інші персоналії, чиє слово не можна оминати, якщо йдеться про сучасну концепцію пізнання словесної культури народу, скажімо про мовотворчість І. Багряного, Уласа Самчука чи Є. Маланюка.

Вагомим чинником аналізованої концепції, чи навіть більше – структурним ядром концепції, є питання періодизації літературної мови, про яке ми вже згадували. У класифікації В.М. Русанівського це продуктивна модель, яка охоплює періоди – від початків 13 ст. (давньокиївська літературна мова) і до наступного періоду, що починається з другої половини 13 ст., який вчений відносить до періоду літературної мови післямонгольської доби: в такий спосіб дослідник співвідносить мовно-літературну дійсність із історичною, концептуально окреслюючи співмірність гуманітаристики.

Особливо коректно В.М. Русанівський структурує знання про літературну дійсність і форми мовних виявів, коли йдеться про 18 ст. і тенденції літературної мови до вияву в різних моделях розвитку: високого (17 – перша чверть 18 ст.), занепаду (до кінця 18 ст.) У ці загальні періоди В.М. Русанівський розглядає фундаментальні проблеми буття культурної свідомості народу, що виявилось і в змісті підручника – «Давньокиївська літературна мова», «Літературна мова післямонгольської доби (друга половина 13 – 16 ст.)», «Розквіт староукраїнської літературної мови. Народнорозмовне джерело як матеріал художньої творчості» і далі – періодизація, що включає у хронологічний компонент підкреслену аксіологічну оцінку: «Українська мова як інструмент реанімації національної свідомості», «Т. Шевченко – реформатор української літературної мови», «Розширення функціональних меж української мови» та ін.

Оцінна присутність дослідника в аналізі мовних явищ взагалі властива ідіостилю В.М. Русанівського, що олюднеює його концепцію, як, напевно, це і відбувається у видатних гуманітаріїв, які мають *що* сказати і *як* сказати вдумливого співбесіднику.

Важливим структурно і фактологічно компонентом концепції В.М. Русанівського є диференціація за стилями і жанрами стадіального розвитку української літературної мови. Логічно членуючи етапи розвитку словесної культури, В.М. Русанівський докладно аргументує постання й функціональну зумовленість жанрів в історії літературного слова, їх типологію в середньовічній писемній культурі українців, співвіднесеність категорій жанру і стилю відповідно до класичної тріади *текст – жанр – стиль*. Сторінки підручника, присвячені цій проблемі, не побоїмося пафосу, вражають тонкою архітектонікою аргументації, фрази, зверненості до поглядів авторитетних учених на проблему. Таку ж детальну розробку питання бачимо і в аналізі постання нової української літературної мови на народнорозмовній основі, в залюбленому потрактуванні Шевченкової творчості, в увазі до обставин функціонування літературного слова в різні періоди нового часу.

Коли ми формулюємо питання, якою мірою концепція історії української літературної мови В.М. Русанівського вплинула на ситуацію в національній лінгвістиці, відповідь, на нашу думку, спирається на дві принципово важливі тези. Перша з них – концепція цілісно, аргументовано, з опертям на системно представлені факти й пошанування до конкретної історії свого народу представила розвиток літературного слова. Концепція об'єднує розроблені лінгвістикою критерії хронологічності, стадіальності, об'єктивних форм словесної культури, внеску творця слова в цілісну світоглядно-естетичну модель вербалізації свідомості, що є водночас антропологічною і дифузною щодо народної словесної культури та взаємозв'язку з іншими культурами.

Друга підсумкова теза позначена особистістю дослідника, його чесним і непересічним талантом, високою етичністю, яка вплинула на моральний клімат української лінгвістики всієї другої половини 20 ст. й початку нового століття. Фахові характеристики і характеристики українського інтелігента невід'ємні в цьому випадку від запропонованої В.М. Русанівським концепції, яка є основою в університетських курсах при пізнанні історії української літературної мови. І, переконані, з часом вага концепції буде все більшою, а проблематика підручника актуальнішою.

Важливо, що науковий доробок академіка В.М. Русанівського не залишився тільки знаком часу, в якому жив і творив український мовознавець. Співмірний із ідеями і до-свідом Київської історико-філологічної школи, лінгвістичний результат його творчої діяльності визначив перспективу сучасної національної філології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е.С. Кубрякова // Язык и наука конца 20 века. – М. : Российский гуманитарный ун-т, 1995. – С. 144-238.
2. Русанівський В.М. Історія української літературної мови : підручник / В.М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2002. – 424 с.
3. Русанівський В.М. У слові – вічність : (Мова творів Т.Г. Шевченка) / Русанівський В.М. – К. : Наукова думка, 2002. – 240 с.